ڊاڪٽر هدايت پريم

سنڌي الف - ب جي ارتقا ۾ سنڌي عالمن جو حصو

CONTRIBUTION OF SINDHI SCHOLARS TOWARDS DEVELOPMENT OF PERSIO-ARABIC ALPHABET

Dr. Hidayat Prem,
Professor (Rtd), Department of Sindhi,
University of Sindh.

ABSTRACT

The oldest specimen of Persian-Arabic script is found in Izzat-Bin –Suleman’s Book “Sindhi Manzoomia” written in 1067-1069A.H. In this book additional dots have been given to Arabic letters for typical Sindhi phonemes. Makhdoom Abul Hassan wrote a book entitled “Muquadam-ul-Salwat” in 1700AD, he inverted dot of legislatives for pure Sindhi sounds, many of them are still in use in today’s Sindhi Alphabet. Makhdoom Mohammad Hashim wrote many books in Sindhi Language, he made some additions and alteration in the Alphabet of Makhdoom Abul Hassan. Makhdoom Ziaudin also wrote many books in Sindhi Language using same pattern. Makhdoom Abdullah Narey waro wrote more than 18 books in Sindhi. He improved Arabic Script and made it simple for Sindhi readers. Therefore contribution of Sindhi scholars towards developments of Persio-Arabic script for Sindhi language is worth commendable.

عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ بعد، سنڌيءَ ۾ ڪتاب لکجڻ شروع ٿيا، جن لاءِ عربي رسم الخط جو سهارو ورتو ويو، سنڌي-عربي الف بي پنهنجا ارتقائي مرحلا طئہ ڪندي رهي ۽ انگريزن جي دور تائين مختلف روپ اختيار ڪندي رهي ۽ آخر ۾ 1853ع ۾ هڪ مڪمل ۽ جديد شڪل ۾ رائج ڪئي وئي. هن ساري عرصي يعني 1853ع ڪان 1900ع تائين سنڌ جي عالمن سنڌي-عربي الف بي ذريعي ڪتاب لکيا ۽ مدرسن ۾ نصاب طور استعمال ڪيا هڪ اندازي مطابق انگريزن جي دور تائين اٽڪل روءِ ڏيڍ سو ڪن ڪتاب تحرير ڪيا ويا، جيڪا سنڌ جي عالمن جي هڪ خاص خدمت سمجهي وڃي ٿي. خاص طور مخدوم ابوالحسن، مخدوم محمد هاشم، مخدوم ضياءالدين جا نالا هن ڏس ۾ ڪٽي سگهجن ٿا. سنڌ جي عالمن نج سنڌي آوازن لاءِ عربي الف – ب جي حرفن ۾ ڦير ڦار ڪري نوان

حرف مقرر ڪيا، انهن مان ڪيترائي 1853ع واري معياري رسم الخط ۾ پڻ شامل ڪيا ويا. چئي سگهجي ٿو تہ سنڌي الف – ب جي ارتقا ۾ سنڌ جي عالمن جون خدمتون بي مثل آهن.

سنڌ جي قديم تحرير جو نمونو جيڪو ڪاتب عزت بن سليمان سن 1067هہ ڪان 1069هہ وارن سالن ۾ اتاريو هو، جنهن ڪي موجوده سنڌي الف – ب ۾ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب تحقيق ۽ ترتيب ڏئي شايع ڪيو آهي. هن ڪتاب ۾ ڏنل شعرن ڪي ”منظوميا“ سڏيو ويو آهي. بلوچ صاحب انهن منظومين جي ٻوليءَجي باري ۾ لکيو آهي: ”هن ذخيري ۾ شامل گهڻن منظومين ۾ آندل ٻولي ڪافي آڳاٽي آهي تہ ڪي لفظ ۽ بياني ترڪيبون قاضي قادن (وفات 858هہ) ۽ مئين شاهہ ڪريم (وفات 1032هہ) جي بيتن ۾ استعمال ٿيل لفظن ۽ ترڪيبن جهڙيون يا اجا بہ وڌيڪ انوکيون ۽ آڳاٽيون لڳن ٿيون. ڪي منظوميا سنڌ جي نٽي ۽ لاڙ واري ڀاڱي جي ڪن عالمن ۽ سڄاڻن تصنيف ڪيا ۽ ٻيا سنڌ جي اپرندي ڀاڱي ٿرپارڪر، سانگهڙ، خيرپور جي اپرندي ڀاڱن جي عالمن ۽ سڄاڻن تاليف ڪيا. (1)“ عزت بن سليمان جو تيار ڪيل نسخو سن 1067ع ڪان 1069ع جو آهي. هن مواد ۾ عربي- سنڌي صورتخطيءَ جو هڪ آڳاٽو نمونو موجود آهي. شروع ڪان وٺي سنڌي عبارتن لکڻ لاءِ ڪاتبن عربي الف – ب ڪم آندي، انهي ڪري عربي الف – ب جا سڀ حرف سنڌي الف – ب ۾ شامل ٿيا، خاص سنڌي اُچارن لاءِ عربي الف – ب جي ڪن حرفن تي هيٺان مٿان نقطا ڏئي نوان حرف ٺاهيا ويا. ٺن سنڌي اُچارن لاءِ ٽي حرف فارسيءَ جا، ٽي حرف پ، چ، گ ڪنيا ويا ۽ انهن تي نقطا وڌائي ٻيا سنڌي حرف جوڙيا ويا. اها سڄي جوڙجڪ هڪ ئي وقت ۾ ڪنهن هڪ ڄاڻو عالم يا ڪاتب ڪانہ ڪئي، پر صدي دوران ٿي، سو جيڪڏهن انهي وڏي عرصي واريون لکٽيون سلامت هجن ها تہ سنڌي الف بي جي سٺاءُ ۽ صورتخطيءَ جي سلسليوار اوسر جو صحيح مطالعو ڪري سگهجي ها. (2)

عزت بن سليمان جيڪا سنڌي الف – ب ڪم آندي سا موجوده سنڌي الف – ب سان گڏ خاڪي نمبر1 ۾ ڏني وئي آهي.

سنڌي الف بي جي ارتقا ۾ هڪ مکيہ نالو مخدوم ابوالحسن آهي. مخدوم صاحب جي تصنيف ”مقدمتہ الصلوات“ سن 1700ع جي آهي، جڏهن سنڌي ٻوليءَ لاءِ مستند الف بي مقرر ڪانہ هئي. عربيءَ جا فاضل ان ڏانهن ڪوبہ ڌيان ڪونہ ڏئي رهيا هئا، هرڪوئي ان ڪي پنهنجي نموني پيو لکندو هو ۽ ان ڪي اوٺ تي پيو پڙهبو هو. هيٺين سنڌي آوازن لاءِ ڪي بہ حرف مقرر ٿيل نہ هئا. ٻ، ڏ، ڄ، ڳ، ڃ، ڇ، ٺ، ي، ڙ، ڊ، ڍ، ڻ، ڱ، گھہ، ٿ ٽ ۽ ڦ مخدوم ابوالحسن انهن

سنڌي آوازن لاءِ جيڪي صورتون مقرر ڪيون سي ساري الف بي سميت خاڪي نمبر2 ۾ ڏنل آهن.

مخدوم صاحب جي تيار ڪيل الف – ب تي غور ڪرڻ سان معلوم ٿيندو تہ مخدوم صاحب ڪيترن وسرگ آوازن لاءِ نوان حرف ٺاهيا هئا. مثال طور ب ۽ ھ ملائي ڀ، ت ۽ ھ مان ٿ، پ ۽ ھ مان ڦ (يعني ڦ) ڊ ۽ ر مان ڍ، ۽ چ ۽ ھ مان ڇ، اهڙي طرح ڪي حرف اهڙا بنيادي رکيائين جن تي 1853ع واري ڪميٽيءَ غور ڪيو ۽ اهي حرف جيئن جو تيئن منظور ڪيا، جهڙوڪ ٻ، ڦ، ڊ (جيتوڻيڪ ابوالحسن ڊ، ڍ لاءِ ڪم آندي آهي ۽ ڊ لاءِ) مخدوم صاحب هيءُ ڪتاب يعني ”مقدمۃ الصلوات“ پنهنجي مدرسي ۾ پڙهائيندو هو(3)

مخدوم ابوالحسن عربيءَ جي حرفن تي ٽٻڪا وڌائڻ سان گهٽي ۾ گهٽا حرف سنڌي اُچارن لاءِ ڪم آندا، اصل ۾ مقدمۃ الصلوات“ (نماز جي سمجهاڻ لاءِ مهاڳ) جي عنوان سان ڪتاب فارسيءَ ۾ اڳ لکيل هو. پوءِ جيئن تہ هيءُ ڪتاب سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو ويو، انهي ڪري ان ڪي ”مقدمۃ الصلوات سنڌي“ سڏيو ويو. بعد ۾ اهو اجا بہ ”ابوالحس جي سنڌي“ جهڙي سولي نالي سان سڏيو ويو (4)

اڄ تائين ايئن سمجهيو ويو آهي تہ ميان ابوالحسن ئي سنڌيءَ ۾ پهريون درسي ڪتاب ”ابوالحسن جي سنڌي“ لکيو: اهو گمان انهي ڪري پيدا ٿيو جو ان ڪتاب کان اڳ جو ٻيو ڪو سنڌيءَ ۾ لکيل ڪتاب ڪونہ ٿي نظر آيو........ ميان ابوالحسن وڏو عالم ۽ استاد هو. سندس استادن جي دور 1000ھ کان 1050ھ ۾ غالبن درسي ڪتاب لکڻ جي شروعات ٿي، جن کان متاثر ٿي پاڻ بہ سنڌيءَ ۾ بهترين ڪتاب تصنيف ڪيائين.(5)

ميان ابوالحسن اندازن 1010ھ ڌاري ڄائو ۽ 1105ھ ڌاري وفات ڪئي. سنڌ ۾ سنڌيءَ ذريعي بنيادي تعليمي تحريڪ جو اڳواڻ هو، جنهن جي شروعات ٿي چڪي هئي. ان سلسلي ۾ هن نماز جي موضوع تي مذڪوره ڪتاب لکيو. ڪتاب جي خاتمي تي مصنف پنهنجي هن ڪتاب لکڻ جو مقصد هن طرح ٻڌايو آهي.

ڪارڻ طلب طالبين، رسالو لکيوم
”مقدمة الصلواة سنڌي نالو تنھ رکيوم(6)

سترهين عيسوي صديءَ کان وٺي اٺويهين عيسوي صديءَ جي آخر تائين، سنڌي ٻوليءَ جا عربي- فارسي لپين ۾ لکيل جيڪي بہ قلمي نسخا روشنيءَ ۾ آيا آهن انهن جي صورتخطيءَ جاچڻ سان معلوم ٿئي ٿو تہ ابوالحسن جي ناهيل عربي- سنڌي الف – ب کان پوءِ بہ انهي لکاوت جو هڪ مڪمل سرشتو عمل ۾ اچي نہ سگهيو.(7)

انهيءَ جو خاص سبب هيءُ آهي تہ ڪاتب انهي الف – ب ۾ ڦيرڦار ڪري لکندا رهيا. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي سنڌ جو وڏو عالم هو. مخدوم صاحب 1125ھ ۾ روزن جي مسئلن ڪي عربي ڪتابن مان چونڊي سولي سنڌيءَ ۾ پنهنجو ڪتاب ”زادالفقير“ لکيو. 1130ھ ۾ ڪتاب لکيو: ”راحت المومنين سنڌي“. مخدوم صاحب تفسير هاشمي يعني تفسير پاره عم جو سولي سنڌيءَ ۾ ڪيو. مخدوم صاحب پنهنجي ڪتاب ”بناءُ الاسلام“ ۾ ساڳيو مقصد بيان ڪري ٿو(8)

”سنڌي ڪيم سُهلي، ڪدي ڪارڻ تن“

مخدوم محمد هاشم، مخدوم ابوالحسن واري الف – ب ۾ ٿورا اضافا ۽ واڌارا ڪيا. مخدوم محمد هاشم جيڪا الف – ب ڪم آندي تنهن جو موجوده الف – ب سان تقابلي جائزو خاڪي نمبر3 ۾ پيش ڪجي ٿو.

مخدوم ضياءَ والدين (1091ھ – 1171ھ) مخدوم ابوالحسن جو ننڍو همعصر هو ۽ ٺٽي جو نامور عالم هو. هن درسي ڪتاب لکيو جنهن جو موضوع ساڳيو ابوالحسن جي سنڌيءَ وارو هو. ڪتاب جو خاص مقصد تعليمي هو، يعني تہ جيئن سنڌيءَ ۾ سيکو وڏي چاھ سان ديني مسئلا پڙهي ۽ سمجهي سگهي.(9) هن لکيو:

مسئلا جي دين جا، سي گهٽا ۽ گهاٽا،
سيني ڪتابن ۾ عالمن لکيا ۽ چيا،
تنهن منجهان ڪيترا مون سنڌيءَ ۾ لکيا،
تہ سنڌي سگهي سيکو، مان پڙهي پرت منجها.

مخدوم عبدالله نرئي وارو ذات جو منڊرو هو، ڪڇ جي ڳوٺ ”نرئي“ ۾ ڄائو هو. تعليم پرائڻ سنڌ ۾ آيو هو. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جو نهايت قابل ۽ هوشيار شاگرد هو. فارغ التحصيل ٿيڻ بعد مخدوم ٺٽويءَ جي حڪم موجب پنهنجي ڳوٺ اچي درس ۽ تدريس جو سلسلو جاري ڪيائين. هو پنهنجي ڳوٺ نرئي جي نسبت سان نرئي وارو مشهور ٿيو.(10) مخدوم عبدالله نرئي واري جي ڄم جي تاريخ معلوم نہ آهي. مخدوم عبدالله، مخدوم هاشم ٺٽويءَ جي وفات کان پوءِ وفات ڪئي. ان جو مطلب ٿيو تہ مخدوم عبدالله ٻارهين صدي هجري جي آخر ۾ يا تيرهين صديءَ جي پهرين ڏهاڪي ۾ وفات ڪئي. وڌيڪ ثابتي ان مان بہ ملي ٿي تہ مخدوم صاحب ڪتاب ”بدرالمنير“ 1184ھ لکيو. مخدوم عبدالله باڪمال عالم هو سندس مطالعو تمام وسيع هو. درس و تدريس، دين جي تعليم تبليغ ۽ اشاعت جي سلسلي ۾ سڄي زندگي سرگرم رهيو. ان سان گڏ وڏو اهل

قلم ۾ بسيار نويس بہ هو. هن سنڌي زبان ۾ ڊگهي بيتن ۾ الف اشباع جي ستاءِ ۾ بيشمار ڪتاب لکيا آهن. انهن مان سندس سنڌي ڪتابن جا نالا جيڪي معلوم ٿي سگهيا آهن سي ڪُل 18 آهن. انهن مان ڪيترائي قديم رسم الخط ۾ ڇپيا بہ آهن.(11) مخدوم عبدالله نرئي واري جيڪا الف بي ڪم آندي تنهن جو تقابلي جائزو خاڪي نمبر4 ۾ ڏجي ٿو. ان مان معلوم ٿيندو تہ اڳ وارن عالمن کان مخدوم عبدالله جي الف بي گهڻي بهتر آهي.

حوالا:

1. بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش خان، سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ 1999ع. ص 368
2. بلوچ، حوالو ساڳيو ڪتاب ص 438-439
3. جوڻيجو، ڊاڪٽر عبدالجبار، سنڌيون 1997ع. ص 38-37
4. بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش، سنڌي صورتخطي ۽ خطاطي 1992ع. ص 14
5. بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، سنڌي ٻوليءَ جو آڳاٽو منظوم ذخيرو، 1993ع. ص 14
6. بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش، سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ 1999ع. ص 375-373
7. جيٽلي مرليڌر، ٻوليءَ جو سرشتو ۽ لکاوٽ. دهلي 1999ع. ص 14
8. بلوچ حوالو ساڳيو ڪتاب ص. 387
9. بلوچ حوالو ساڳيو ڪتاب ص. 380
10. سرائي امداد علي، قدم ڪاپڙين جا 1987ع ص. 130
11. ميمڻ، ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي، ڪينجهر4، 1995ع ص. 74-73

خاڪو نمبر 1

عزت بن سليمان جي الف – ب	موجوده الف – ب	عزت بن سليمان جي الف – ب	موجوده الف – ب
ب	ٻ	د	ڏ
ب	ڀ	د/در	ڊ
ب	پ	د	ڍ
ت	ٿ	ر/ل	ڙ
ت/تر	ٽ	ف	ڦ
ت/تہ	ٺ	ک	ڪ
ج/جہ	جھ	ک/خ	ک
ج	ڄ	ک	گ
ج	ڃ	ک	ڳ
ج	چ	ک	ڱ
ج/جہ	ڇ	ک	گھ
د	ڌ	ن	ڻ

خاڪو نمبر 2

ابوالحسن جي الف – ب	موجوده الف – ب	ابوالحسن جي الف – ب	موجوده الف – ب
ب	ٻ	ڏ	ڏ
ڀ/بھ	ڀ	ڊ	ڊ
پ	پ	ر	ڙ
ٿ/تھ	ٿ	ڦ	ڦ
ت	ٽ	ڪ	ڪ
ٺ	ٺ	ک	ک
ج	جھ	ک	گ
ڄ/ڃ	ڄ	ک	ڳ
ڃ	ڃ	ک	ڱ
ڃ	چ	ک	گھ
ڇ/چھ	ڇ	ن	ڻ
ڌ	ڌ		

خاڪو نمبر 3

مخدوم محمد هاشم جي الف – ب	موجوده الف – ب	مخدوم محمد هاشم جي الف – ب	موجوده الف – ب
ب	ٻ	ڏ	ڏ
ب	ڀ	ڊ	ڊ
پ	پ	ر	ڙ
ٿ	ٿ	ڦ	ڦ
ٽ	ٽ	ڪ	ڪ
ج	جھ	ک	ک
نج	ڃ	ک	گ
ڇ	ڇ	ک	ڳ
ڄ	ڄ	ک	ڱ
ڌ	ڌ	ک	گھ
		ن	ڻ

خاڪو نمبر 4

مخدوم عبدالله جي الف – ب	موجوده الف – ب
ٻ	ٻ
ٿ	ٽ
ٿ	ٿ
ڊ	ڌ
ک	گ
ج/ڄ	جھ
ر	ڙ
ڄ/ج	ڄ
ڦ	ڦ
ڌ	ڏ
ن	ڻ
نگ	ڱ
ڊر	ڊ
تر	ٽ
گ	ڳ
ک	گھ